

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах проведення в Україні соціально-економічних реформ розвиватися інтелектуально, духовно, фізично, морально може лише особистість, соціально адаптована до економічної, політичної та культурно-демографічної ситуації.

Останнім часом у педагогічній науці помітно активізувався інтерес до проблем формування та розвитку особистості, її виховання та соціальної адаптації. Цим питанням присвячені праці В. Ащепкова, С. Беличової, В. Бочарової, Б. Вульфова, В. Гурова, Т. Гущиної, І. Кона та ін.

Загальні питання соціальної педагогіки розглядаються О. Безпальком, Н. Бекетовою, Б. Бітінасом, М. Гур'яною, В. Загвязинським, І. Зверєвою, Т. Яриною та ін.

Мета статті: визначити сутність адаптації особистості та вплив на цей процес соціального середовища.

У науковій літературі досить поширеним є підхід, за якого соціальна адаптація розглядається в рамках соціалізації. Тому вважаємо за необхідне розглянути сутність соціалізації, щоб зрозуміти її відмінності від соціальної адаптації.

Соціалізація – це «процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини із стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх її вікових етапах» [3, 23].

На думку О. Безпалька, існує кілька видів соціалізації, а саме:

- стихійна (відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створюваних обставин суспільного життя);
- відносно спрямовану (має на меті організацію у суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості);
- соціально-контрольовану (виховання) – «процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних та недержавних організаціях» [3, 23].

У «Кратком словаре по социологии» за редакцією Д. Гвішіані та М. Лапіна таке поняття визначається як «процес становлення особистості, навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних цьому суспільству, соціальній спільноті, групі» [6].

І. Кон зазначає, що «слово «соціалізація» означає сукупність усіх соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких індивід засвоює

систему знань, норм і цінностей, які дозволяють йому функціонувати як повноцінному члену суспільства» [5, 271]. На думку психолога, поняття «соціалізація» близьке до поняття «виховання», значення якого трохи ширше англійського *education*, не дивлячись на тотожність етимології. Але виховання розуміється насамперед як цілеспрямовані дії, за допомогою яких індивіду свідомо намагаються прищепити бажані риси і властивості, тоді як соціалізація, нарівні з вихованням, включає ненавмисні, спонтанні впливи, завдяки яким індивід прилучається до культури і стає повноправним та повноважним членом суспільства.

З погляду М. Папучи і Т. Кричківської проблематичним уявляється можливість точного межування понять «соціалізація» і «розвиток особистості». Визнання особистості суб'єктом соціальної діяльності надає особливого значення ідеї розвитку особистості: дитина, розвиваючись, стає таким суб'єктом, тобто процес її розвитку немислимий поза її соціальним розвитком, а отже, і поза засвоєнням нею соціальних зв'язків, відносин, поза включенням до них. За об'ємом поняття «розвиток особистості» та «соціалізація» в цьому випадку немов би співпадають, а акцент на активності особистості здається значно більш чітко представлений саме в ідеї розвитку, а не соціалізації: тут він якийсь «притухлий», оскільки в центрі уваги – соціальне середовище, і підкреслюється спрямованість його впливу на особистість. Разом з тим, якщо розуміти процес розвитку особистості в її активній взаємодії із соціальним середовищем, то кожен з елементів цієї взаємодії має право на розгляд без побоювання, що переважна увага до однієї із сторін взаємодії обов'язково повинна обернутися її абсолютизацією, недооціненням іншого компонента [8, 56].

Зробивши ці уточнення, можна так визначити сутність цього поняття: соціалізація – це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження у соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого боку – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення у соціальне середовище.

Соціальна адаптація є однією із складових процесу соціалізації особистості.

Аналіз філософської, соціологічної та психолого-педагогічної літератури показав наявність різних підходів як до розуміння сутності соціальної адаптації, так і до тлумачення поняття «середовище».

У широкому розумінні адаптація розглядається як пристосування організмів до умов існування. У соціальній психології адаптація визначається як пристосування індивіда до групових норм та самої соціальної групи. Психологічна адаптація особистості у суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія, прийом соціального зворотного зв'язку тощо.

Досить глибоким, на наш погляд, є визначення сутності соціальної адаптації, запропоноване О. Безпальком, який тлумачить її як «процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища,

формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, інтеграції особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища» [3, 27].

На характері розвитку соціальної адаптації позначаються індивідуальні психічні ознаки особистості, характеристики темпераменту, риси характеру. Однак їх вплив на цей процес не слід переоцінювати, оскільки причини, що породжують соціальну адаптацію і визначають її сутність, лежать у соціальній сфері.

Р. Атаєва детермінує соціальну адаптацію як «...історично обумовлений, обмежений у часі і такий, що має активно перетворювальний характер, процес пристосування особистості до умов соціального середовища, що постійно змінюються, впливу цього середовища, а також результат цього процесу» [2, 41].

Процес соціальної адаптації є безперервним, адже у навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни соціальної дійсності, які потребують від людини винайдення нових способів пристосування. Значну роль при цьому відіграє її адаптаційний потенціал, тобто «ступінь можливостей особистості включитися у нові умови соціального середовища, а також ті, що перебувають у постійних змінах. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості – тими вміннями і навичками пристосування, які індивід набуває у процесі життєдіяльності» [3, 27].

Соціальна адаптація може здійснюватися у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) і асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ним).

Розрізняють два види соціальної адаптації: активну і пасивну. В процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти із середовищем, впливати на його розвиток та зміни, долати труднощі й перепони, удосконалювати суспільні процеси. При пасивній адаптації індивід не прагне до змін навколишньої дійсності, пасивно приймає існуючі норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування у соціальному середовищі [3, 27].

Важливим компонентом соціальної адаптації є узгодженість оцінок, особистих можливостей і домагань індивіда з цілями, цінностями соціального середовища.

Соціальне середовище охоплює людину від моменту її народження і впливає на неї до самої смерті. Народжуючись, дитина успадковує універсальну здатність засвоювати людську культуру, потенційну можливість стати людиною. Ця універсальна здатність включає в себе систему функціональних сил, механізми можливих людських умінь (ходити вертикально, володіти мовленням, мислити, запам'ятовувати, перетворювати тощо). Однак усі ці можливості можуть реалізуватися

тільки за наявності відповідного соціального й матеріального середовища, цілеспрямованого навчання і виховання [1].

Термін «середовище» також не має однозначного тлумачення і визначається дослідниками по-різному.

Аналізуючи роль і особливості впливу середовища на соціальну адаптацію особистості, необхідно згадати праці Л. Новікової, В. Семенова, Н. Селіванової, Ю. Мануйлова, де звертається увага на те, що це середовище є досить складним явищем, яке включає: комплекс природних умов, речовий світ людської життєдіяльності, «ноосферні» феномени, які формують світ дитини як «світ людини», оточуючі люди й людські спільноти, організації, з якими їй тією чи іншою мірою доводиться взаємодіяти і які створюють навколоособистісний «виховний простір», вбирають та асимілюють (або конфронтують) духовно-моральну сутність цієї дитини.

Скажімо Ю. Мануйлов, досліджуючи виховний потенціал усіх сфер середовища, розглядає його як таке, що оточує дитину як спільність, яка удосконалюється самими дітьми за допомогою педагогів, батьків, друзів школи [4, 274].

І.Якиманська під соціальним середовищем розуміє спеціально організований простір для засвоєння різних видів та форм людської діяльності, у якому учень оволодіває науковими знаннями емоційно-ціннісного ставлення до світу речей та людей, досвідом спілкування, взаємодії, начебто розкриваючи себе для світу [9].

За О. Безпальком, соціальне середовище – це «сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість та поведінку [3, 25]. Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст соціального виховання.

У структурі соціального середовища виокремлюють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище. Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови у середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

Л. Куликова розглядає середовище як сукупність природно-соціальних умов розвитку зростаючої людини: воно виступає джерелом потенцій її особистісного зростання, основою породження її сенсів самозміни, творцем соціальних стандартів і ціннісних еталонів, що визначають вектор саморозвитку; полем самореалізації особистості, ареною розвитку її індивідуального досвіду й оформлення самоідентичності, «замовником» і адресатом соціальної продуктивності, мірилом адекватності цього процесу й носієм зовнішніх оцінок його успішності [7, 191]. Тобто, середовище визначає найважливіші

характеристики процесу особистісного становлення дитини – її активність, спрямованість, суб'єктивність.

Таким чином, адаптація розуміється нами як історично обумовлений процес і результат прилаштування особистості до умов соціального середовища, що постійно змінюються, який обмежується у часі й має активно перетворюючий характер.

Адаптаційні процеси у суспільстві пов'язані з соціалізацією індивіда. При цьому соціалізація – більш широке поняття, воно є фундаментом для розвитку передумов соціальної адаптації. Оскільки соціальна адаптація являє собою процес, її слід розглядати у розвитку інтелектуально-пізнавальних, емоційних, мотиваційно-поведінкових можливостей людини, які дозволяють їй виробляти адаптивні стратегії стосовно різних життєвих ситуацій і соціального середовища загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества. – К.: Наукова думка, 1991. – 111 с.
2. Атаева Р.Д. Педагогические условия социальной адаптации подростков в инновационной гимназии с поликультурной средой: Дис. ... канд. пед. наук. – Ставрополь, 2004. – 201 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.
4. Гуманистические воспитательные системы вчера и сегодня (в описаниях их авторов и исследователей) / Под общ. ред. Н.Л. Селивановой. – М.: Педагогическое общество России, 1998. – 336 с.
5. Кон И.С. Ребенок и общество. – М.: Педагогика, 1988. – 357 с.
6. Краткий словарь по социологии / Под общ.ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина. – М., 1989. – 47 с.
7. Куликова Л.Н. Проблемы саморазвития личности. – Хабаровск: Изд-во ХГРУ, 1997. – 315 с.
8. Папуча М.В., Кричковська Т.Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2001. – 147 с.
9. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Директор школы, 1996. – 120 с.